

5. Rumunjski i latinski

U prethodnim smo poglavljima promotrili rečeničnu subordinaciju u suvremenom rumunjskom u kontekstu Romanije i poseban naglasak stavili na vrstu i strukturu subordinatora, koji su prema našem mišljenju od iznimnog značaja jer odražavaju samu bit procesa subordinacije. U ovom ćemo poglavlju dijakronijski usporediti upotrebu indirektnog govora u latinskome i rumunjskome, korištene glagolske načine i konstrukcije, kao i (novonastale) subordinatore. Započet ćemo opisom indirektnoga govora u latinskome, nastaviti s indirektnim pitanjima u latinskome i glagolskim načinima koji su korišteni s obzirom na socijalni status govornika. Potom ćemo prikazati nastanak univerzalnog romanskog subordinatora *che/ke* te neupravni govor u rumunjskome. Objasniti ćemo koje su se promjene odvale na morfosintaktičkome planu, kao i po čemu je rumunjski neupravni govor različit od ostalih romanskih neupravnih govora.

5.1. Indirektni govor u latinskome

U klasičnom latinskom indirektni govor obično se izražava konstrukcijom akuzativa s infinitivom bez subordinatora, i to iza *verba dicendi* i *sentiendi*. Potonja konstrukcija je razvila popriličnu kompleksnost u književnom i pravnom latinskom. U nižim pak registrima, kako pokazuju pisma na pločicama iz ranoga carstva pronađena u Britaniji, Egiptu, Africi i drugdje, kao i poneka književna djela (*Cena Trimalhionis* u Petronijevu *Satirikonu*), konstrukcija akuzativa s infinitivom puno je reduciranija. Naime, subjekt u akuzativu (najčešće zamjenica) biva direktno povezan s glavnim glagolom, uz minimalni oblik infinitiva (obično jedan), te manjak subordinacije (Adams 2013, 743). Takve jednostavne konstrukcije akuzativa s infinitivom vidljive su i u pismima rimskog veterana Klaudija Terencijana iz Karanisa u Egiptu iz drugog stoljeća poslije Krista: *negabit se abiturum* ('zanimkao je da će otići'), *se exiturum Alexandrie* ('izići će iz Aleksandrije') Ovaj primjer glagola kretanja iza kojega slijedi lokativ (*Alexandrie*) umjesto akuzativa (*Alexandriam*) ujedno je i primjer substandardnog izražavanja kojeg su gramatičari kritizirali (Adams 2016, 270).

Quod u smislu '(činjenica) da' redovito uvodi rečenice u klasičnom latinskom. Takve su rečenice u subjektnoj ili objektnoj vezi s glavnim glagolom, a mogu se zamijeniti i konstrukcijom akuzativa s infinitivom, koja je često imenska rečenica (Adams 2013, 744). U kasnom latinskom glavna karakteristika indirektnoga govora bila je proširena upotreba upravo takvih rečenica uvedenih s *quod* uz objekt povezan s glavnim glagolom (na primjer *dico*) (Herman 1963, 32-44; 1989; R. Coleman 1975, 119-121; Baños, Baños 1998, 2009; Burton 2000, 189-190; Cuzzolin 1994; 2010). Konstrukcije s *quod* preteče su konstrukcija kao što je *dire che/que*, iako je kod većine riječ o (*dicere*) *quid*, jer je potonje zamjenjivalo *dicere quod* (Rohlf 1969, 188-190; Maiden 1995, 206).

Konstrukcija s *quod* postaje vrlo česta u kasnom latinskom i u književnim tekstovima, a paralelno s upotrebom subordinatora *quod*, prema analogiji javljaju se i rečenice *quia* (primjerice kod Petronija). Tekstovi kao *Vetus Latina* imaju posvjedočenu i upotrebu subordinatora *quoniam* (Hoppe 1903, 76-77; Baños, Baños 2009, 554). Na Siciliji, u cijeloj južnoj i velikom dijelu središnje Italije (južni Lacij, južna Umbrija) nastavljaju se odjeci upotrebe subordinatora *quoniam* (Ledgeway 2004, 2005, 2006).

Cuzzolin je istaknuo da je glavna razlika između konstrukcija akuzativa s infinitivom i rečenica s *quod* u tome što rečenice s *quod* uvode mogućnost izražavanja različitih načina (Cuzzolin 1994, 68-71). Naime, konjunktiv nudi govorniku priliku da se oslobodi odgovornosti za ono što je rečeno (Exon 1922,

271f; Müller-Wetzel 2001). Lehmann ističe da je s tipološke strane konstrukcija akuzativa s infinitivom strukturalno drukčija od većine latinskih subordiniranih rečenica, te da nije dobro integrirana u sustav latinskih relativnih rečenica (Lehmann 1989, 177-178). Stoga, usvajanje konstrukcija koje su se više uklapale u postojeći sustav je razumljiv, ako ne i neizbježan razvoj latinske sintakse. Osim toga, korištenje finitnih načina unutar relativnih rečenica omogućilo je govorniku izražavanje semantičkih nijansi koje nisu bile moguće u strogo neutralnoj konstrukciji akuzativa s infinitivom (Cuzzolin 2013, 54). Međutim, iako je konstrukcija akuzativa s infinitivom bila na rubovima latinskog sustava subordinacije, ipak se stoljećima upotrebljavala i preživjela i u prozi starotalijanskih autora kao što su Dante i Boccaccio (Cuzzolin 2013, 24).

Cuzzolin navodi da je jedan od razloga zašto su rečenice s *quod* postale popularne činjenica da je latinski posjedovao vrlo ograničen set predikata koji su semantički i sintaktički bili vrlo bliski glagolima govorenja i mišljenja (kao što su *addere* 'dodati', *adicere* 'pridodati', *praeterire* 'mimoići'). Ti predikati se od ranog vremena javljaju i uz konstrukcije akuzativa s infinitivom i uz rečenice s *quod*. Drugi razlog njihove popularnosti je prisutnost takozvanog korelativnog diptiha, naslijeđenog još iz protoindoeuropskoga (a posvjedočenog u hetitskome, vedskome i starogrčkome), koji je zahvaljujući svojoj fleksibilnosti omogućavao da se bilo koji glagol umetne u formulu *id/quod X quod*.²¹ Cuzzolin napominje da se pojava korelativnog diptiha odnosi samo na veznik *quod*, a ne i *quia*. Naime, u ranom latinskom koji je relevantan za ovu pojavu, ne postoji zabilježen diptih u kojem *quia* čini dio korelativnog para (Cuzzolin 2013, 57). Posebice se često javlja u gnomskim sentencijama poput *Quot capita, tot sententiae* ('Koliko glava, toliko mišljenja') koje pripadaju u najstariji sloj latinskoga, naslijeđen iz ranih faza protoindoeuropskoga (Cuzzolin 2013, 55). Zamjenice *id/hoc* mogle su biti objekt glavne rečenice, no također su mogle predstavljati kataforičku zamjenicu koja upućuje na sadržaj u zavisnoj rečenici (Cuzzolin 2013, 27). Treći (i prema Cuzzolinu najbitniji) razlog njihove popularnosti činjenica je da konstrukcija akuzativa s infinitivom dopušta samo činjenično tumačenje iskaza, dok korištenje zavisnih rečenica s *quod* oslobađa govornika od odgovornosti za faktičnost iskaza (Cuzzolin 2013, 28-29). Neki autori pripisuju uvođenje relativnih rečenica s *quod* utjecaju grčkoga, no Cuzzolin smatra da se s obzirom na činjenicu da se rečenice s *quod* javljaju i u tekstovima i društvenim okolnostima u kojima nije bilo grčkoga utjecaja, takva mišljenja mogu zanemariti. Ipak, rečenice s *quia* mogle bi biti grecizam (Cuzzolin 2013, 66).

Inače, najčešća zamjena za konstrukcije akuzativa s infinitivom ili rečenica s *quod/quia/quoniam* je citiranje. Mnogi autori, od nižih do viših registara naizmjenično koriste konstrukcije akuzativa s infinitivom i citiranje. Takvu praksu potvrđuje primjer iz Terencijanova pisma: *negavit se habere aspros. Ait mihi si n[on mi redd]as....* ('zanijekao je da ima oštre. Rekao mi je ako mi ne vratiš'...) (Adams 2013, 746).

Iako je upotreba rečenica s *quia*, *quod* i *quoniam* postala uobičajena u vrijeme kasnog latinskog, njihov je udio ipak bio manji od konstrukcija s akuzativom i infinitivom. Herman ističe da je njihova učestalost bila nepromijenjena tijekom pet, šest stoljeća, te bi se javljali u otprilike 10% rečenica u kojima bismo očekivali konstrukcije akuzativa s infinitivom (Herman 1989, 134-135). I kasni tekst iz šestog stoljeća pod naslovom *Anonymus Valesianus II* ima samo četiri primjera relativnih rečenica s *quod*, a čak 24 primjera konstrukcija akuzativa s infinitivom (Adams 1976, 94). S obzirom na preferencije kod izbora takvih rečenica, Herman je ustanovio da su rečenice s *quod/quia/quoniam* gotovo uvijek iza glagola, a najčešće se pojavljuju kada agens (vršitelj) radnje nije i predmet radnje (Herman 1963, 40-41; Salonijs 1923, 325). Postoje i regionalne razlike, u Galiji se više preferirao *quod*, a u Italiji *quia* (Herman 1963, 41-42).

²¹ Cuzzolin ističe da Minard, koji je prvi opisao pojavu korelativnog diptiha, identificirao njegova dva tipa: "normalni", koji predstavlja korelacija *kwo...*to, te inverzni, u kojem je taj par rečenica u obrnutom položaju (Cuzzolin 2013, 28).

Unatoč širenju rečenica s *quod*, uslijed čega se smanjuje učestalost korištenja konstrukcije akuzativa s infinitivom, i u Vulgati se ipak mogu naći mnogobrojni primjeri konstrukcije akuzativa s indikativom. Metodom slučajnoga odabira pronalazi se sljedeći primjer u Lukinom evanđelju: *Hunc invenimus subvertentem gentem nostram, et prohibentem tributa dare Cæsari, et dicentem se Christum regem esse* ('Ovoga našosmo kako zavodi naš narod i brani davati caru porez te za sebe tvrdi da je Krist, kralj') (Lk, 23, 2). Greco i Ferrari u korpusnoj studiji iz 2019. navode da se u Evanđeljima koristi konstrukcija akuzativa s infinitivom 109 puta te da čini 8% ukupne upotrebe; rečenice s *quia* se javljaju 307 puta i čine 58%; rečenice *quoniam* 35 puta i čine 6%, a rečenice s *quoniam* javljaju se 35 puta, odnosno čine 7% ukupne upotrebe (Greco, Ferrari 2019, 123).

U modernim romanskim jezicima konstrukcije akuzativa s infinitivom javljaju se samo iza *verba percipiendi* ('vidjeti', 'čuti'), kao i u takozvanim faktitivnim konstrukcijama s glagolom *facere* (franc. *Je le fais courir*; tal. *Lo faccio correre*; šp. *Le hago correr*). Riječ je o kasnijim imitacijama latinske sintakse kojih u rumunjskome nema (Tekavčić 1970, 143-144).

5.2. Indirektna pitanja u latinskome

Indirektna pitanja u latinskome podvrsta su neupravnoga govora, pri čemu kod zamjene direktnoga pitanja u indirektno, glagol u klasičnom latinskom prelazi u konjunktiv. Konjunktiv u indirektnim pitanjima vjerojatno je nastao iz indirektnih pitanja koja su bila deliberativna, jusivna ili potencijalna, i stoga su zahtijevala upotrebu konjunktiva. Iz tih situacija generalizirala se upotreba konjunktiva u svim indirektnim pitanjima (Clackson, Horrocks 2007, 171). U ranom latinskom upotreba konjunktiva naspram upotrebe indikativa još nije bila standardizirana, no u klasičnom i ranom carskom razdoblju konjunktiv je bio preferiran način, osim u posebnim slučajevima.

Indirektna pitanja u latinskom obuhvaćaju da/ne pitanja u umetnutom obliku (poput 'Pitaju je li došao'); pitanja o informacijama (takozvana tko/što pitanja, odnosno "wh-questions"), kao i u uzvike ('Vidim kako je sretna'). Stephens navodi nekoliko slučajeva u ranom latinskom u kojima se upotrebljava indikativ: jednostavna pitanja u kojima govornik želi brz odgovor, a predmet upita prisutan je ili poznat iz konteksta; rečenice uvedene sa *scio*, odnosno pitanja koja predviđaju sugovornikov odgovor; izjave o temama uvedenim upitnim oblicima ili imperativnim oblicima (Stephens 1985, 205-206). Adams nadodaje da u mnogim slučajevima indikativ slijedi nakon glavnog glagola u imperativu, uglavnom *vide*, kao i *opserva, specta, fac me certum, nosce, videto, eloquere, commemora, cede, animum advortite*. Indikativ slijedi i iza drugih oblika glagola *scio* i *nescio*, kao što su *scimus, scin, scis, scibo, sciat, scire, nescis*, a mnogi se javljaju i iza rečenica uvedenima veznikom *si*. Također, mogu doći i iza sintagme *vide si* (Bennett 1910, 14).

Od ostalih klasifikacija mogli bismo izdvojiti Pinksterovu trojaku klasifikaciju indikativa kod Plauta: koristi se nakon prvog lica jednine upitnih glagola kao što su *quaero, rogo, volo scire*; kod pitanja u drugom licu jednine uvedenim s *viden* (skraćeni oblik od *videsne*), *audin* (skraćeni oblik od *audisne*), te iza imperativnih oblika kao što je *vide* (Pinkster 2015). Bräunlich primjećuje da u razdoblju Republike i u Augustovo vrijeme indirektna pitanja u indikativu slijede glagole u glavnim, a ne historijskim vremenima (Bräunlich 1920, 170).

Kako je upotreba indikativa u doba klasičnog latinskog postala sinonim za vulgarni ili kolokvijalni izričaj, povezana s govorom plebejaca, vrlo je teško utvrditi koliko je indikativa uistinu bilo prisutno u klasičnim tekstovima. Naime, iako je i u klasičnom latinskom postojala upotreba indikativa u indirektnim pitanjima, zbog običaja pisara iz srednjeg vijeka da "ispravljaju" indikativ u konjunktiv

prilikom prepisivanja tekstova, teško je sa sigurnošću reći s većom preciznošću u kojoj je mjeri i u kojim okolnostima bio korišten. Osim toga, priređivači tekstova nisu uvijek bili dosljedni u svojoj praksi (Adams 2013, 751-752). U svakom slučaju, moglo bi se zaključiti da je upotreba indikativa u klasičnom latinskom bila (uglavnom) rezervirana za kolokvijalni stil pisanja. Takvi primjeri vidljivi su kod Vitruvija, koji je bio poznat po ležernijem stilu pisanja, stoga priređivači tekstova nisu ispravljali njegove indikative (Adams 2013, 758). Osim toga, postoje primjeri indikativa i u poeziji, kod Propercija, Ovidija, Vergilija i Katula. Bräunlich napominje da može biti riječ i o metričkim razlozima za indikativ u poeziji (Bräunlich 1920, 162).

U nekim slučajevima pjesnici također namjerno koriste arhaizme, a time i indikativ kao pjesničko sredstvo. I u carskom razdoblju, kod Petronija u dijalozima oslobođenika, mogu se naći primjeri indikativa u dijaloškim dijelovima, analogni onima iz doba ranog latinizeta (Adams 2013, 760-762). Drugi autori iz carskoga razdoblja kao što su Tacit, Plinije Mlađi i Kvintilijan vrlo brižno izbjegavaju svaku upotrebu indikativa u kontekstu indirektnih pitanja, što doista upućuje na stav pripadnosti određenom društvenom statusu. U neknjiževnim tekstovima iz toga razdoblja upotreba indikativa je usporediva s onom kod oslobođenika na Trimalhionovoj gozbi. U to je vrijeme indikativ u indirektnim pitanjima bio nestandardna varijanta koju su puristi izbjegavali, no u nižim sociolektima brojčano je nadmašivao konjunktiv (Adams 2013, 765-766).

U razdoblju kasnoga latinskoga gramatičar Diomed smatrao je da je upotreba konjunktiva u indirektnim pitanjima "učenija" (*eruditius*). Međutim, gramatičar Pompej, koji je živio u približno isto vrijeme, u svojim djelima koristi indikativ isto toliko koliko i konjunktiv. Moglo bi se stoga zaključiti da je upotreba indikativa u to vrijeme bila uvriježena, iako su neki gramatičari kao što je Diomed pokušavali sačuvati klasične ideale (Adams 2013, 766-767). Preferencija jednog načina nad drugim tada više nije bila povezana sa socijalnim statusom, jer je bilo i autora djela iz nižeg registra koji su preferirali upotrebu konjunktiva (*Peregrinatio Aetheriae*, *Mulomedicina Hironis* i drugi). S druge pak strane, već je spomenut gramatičar Pompej koji podjednako koristi indikativ i konjunktiv, a u djelima Vegecija i Amijana Marcelina iz višeg registra konjunktiv se koristi isto koliko i indikativ (Adams 2013, 769).

Tendencija veće upotrebe indikativa nastavit će se i u romanskim jezicima, unatoč protivljenju kasnolatinskih gramatičara, u kojima je korištenje konjunktiva uglavnom napušteno (Stefenelli 1962, 143; Salvi 2011, 377). Od romanskih idioma jedino u talijanskome može se koristiti u višim registrima, no takvo korištenje ovisi o semantičkom kontekstu (Adams 2016, 748).

5.3. Rečenice s *quod* i *infinitivom*

U indirektnim deliberativnim pitanjima javlja se posebna podvrsta rečenica s *quod* i *infinitivom* (Adams 2013, 770). Na primjer, kod afričkog pjesnika Koripa s prijelaza iz petog u šesto stoljeće poslije Krista javlja *senescitque miser quo flectere puppem* ('i ne znade jadnik kamo okrenuti krmu', odnosno, 'usmjeriti brod'). Poriijeklo takve upotrebe *infinitiva* može se naći u stapanju (kontaminaciji) dvaju konstrukcija, bilo zbog neznanja ili nekog drugog razloga, koja se s vremenom ustalila. Često se javlja uz glagol *habeo*, a tijekom kontaminacije je sljedeći: konstrukcija poput *nihil habeo ad te scribere* ('nemam ništa da ti pišem') (Cicero, *Ad Atticum* 2.22.6) biva kontaminirana sličnom konstrukcijom *nihil habeo quod ad te scribam*, pa nastaje *nihil habeo quod ad te scribere*. Mnogobrojni primjeri takve upotrebe javljaju se i u *Vetus Latina*, gdje je obično riječ o prijevodima s grčkoga. Poneki primjeri takve upotrebe mogu se naći i kod ranokršćanskih autora kao što su sv. Augustin i sv. Grgur Veliki, što je dokaz utjecaja biblijske tradicije. Iako se pronalazi i kod drugih autora toga vremena, te je je bila

prisutna u književnim djelima, nikad nije bila prihvaćena u višim registrima (Adams 2013, 770).

Upotreba infinitiva i *quod/que* konstrukcije nastavlja se u gotovo svim romanskim idiomima, posebno nakon glagola koji znače ‘znati’, kako je vidljivo u sljedećim primjerima: francuski *je ne sais que faire* (‘ne znam što da radim’), španjolski *non sabia que decir* (‘nije znao što reći’) (Adams 2013, 772). Kako rumunjski izbjegava korištenje konstrukcija s infinitivom, u rumunjskome takvih konstrukcija nema.

5.4. Nastanak univerzalnog romanskog subordinatora *che/ke*

Nastanak panromanskoga subordinatora *che/ke*, koji u rumunjskome glasi *că*, jedna je od najznačajnijih inovacija u romanskoj sintaksi. Tekavčić smatra da je usko povezana sa smanjenjem upotrebe konstrukcije akuzativa s infinitivom koja se inače tipično javlja iz *verba sentiendi*. Kako ta mogućnost ne postoji iza *verba dicendi*, u sustavu postoji asimetrija i prazno mjesto (Tekavčić 1970, 140).

Tablični prikaz asimetrije u sustavu (Tekavčić 1970, 140)

Gaudeo te valere	Dico te valere
Gaudeo quod vales	X

Nadalje, sama konstrukcija akuzativa s infinitivom je dvosmislena, kako potvrđuju i pitijjski odgovori, koji su se temeljili upravo na njoj dvosmislenosti. Stoga se javlja potreba za preciznijom konstrukcijom, koja neće biti podložna višestrukim tumačenjima. Osim toga, postoji sve veća težnja za korištenjem analitičkih konstrukcija, u koju se više uklapaju relativne rečenice s *quod*. Budući da već postoji mogućnost korištenja zavisne rečenice s *quod* u nekim okolnostima u klasičnom latinskom, nepopunjeno mjesto u sustavu popunjava se relativnom rečenicom s *quod* i iza *verba dicendi* (Tekavčić 1970, 141).

Tablični prikaz rješenja asimetrije u sustavu (Tekavčić 1970, 140):

Gaudeo te valere	Dico te valere
Gaudeo quod vales	Dico quod vales

Kako rečenice s *quod* počinju zamjenjivati i latinske rečenice s *ut*, u sustavu dolazi do njihovog velikog povećanja. Na primjer, posljedično *ut* biva zamijenjeno rečenicom s *quod*: *vulnus ita insanabile facit quod totus pes amputandus sit* (‘rana je postala toliko neizlječiva da je cijela noga amputirana’) (Paladije, *Medicina pecorum*, 31, 4).

Uz *quod* u prvoj fazi naročito je popularan i veznik *quia*, koji se posebno često javlja u Bibliji (*Memento, homo, quia pulvis es et in pulvere reverteris* (Post, 3,19) – ‘Sjeti se, čovječe, da si prah i da ćeš se u prah vratiti’), kao i *quoniam, qualiter te quemadmodum*. Kako je *quod* semantički najslabiji i najneodređeniji, time je i najpogodniji da postane univerzalni romanski subordinator (Tekavčić 1970, 141).

Većina romanskih jezika kasnije zamjenjuje veznik *quod* s *quid*²², no rumunjski čuva upravo raniji *quod* u subordinatoru *că*. I najstariji južnotalijanski tekstovi čuvaju *quod* u kojima je zabilježen kao *coo*, i *ko*, kao i neki južnotalijanski idiomi do današnjeg vremena (Tekavčić 1970, 142). Osim navedenih talijanskih idioma i friulski također čuva *quod* (Rosetti (ed.) 1969, 291). Mogući razlozi za zamjenu *quod* s *quid*, odakle nastaje panromanski veznik *que/che*, su sljedeći: dodirne točke između *quod* i *quid* (sličnost između *nescio quid agas* i *nescio illud quod agas*) kao i upitno *quid* (od *volo – quid? – veniat?*) nastaje *volo quid veniat*) (Tekavčić 1970, 141). Drugo moguće objašnjenje dovodi u vezu postanak veznika *que* s homofonim romanskim relativom *que* koji se javlja u razdoblju kasnog latiniteta: relativna zamjenica *qui, quae, quod* biva svedena na tek nekoliko oblika od kojih je jedan *que*. Kako je *que* u prethodnoj fazi mogao biti i relativ i veznik, i *que* uz funkciju relativa dobiva i funkciju subordinatora (Tekavčić 1970, 142).

Tekavčić dijakronijski razvoj *quod* u *que* prikazuje na primjeru sljedećih rečenica (Tekavčić 1970, 142):

Prije:	Kasnije:
gaudium quod sentio (funkcija relativa)	gaudium que sentio (funkcija relativa)
gaudeo quod vales (funkcija veznika)	gaudeo que vales (funkcija veznika)

Gledano s funkcionalne točke gledišta, romanski jezici su stvorili morfem koji nominalizira relativnu rečenicu koju uvodi. Drugim riječima, pretvara ju u nominalizirani dio koji je u funkciji subjekta, objekta ili tome slično. Isto također objašnjava strukturu romanskih veznika čija većina se sastoji od dva dijela, jer vrše dvije transpozicije:

exeo /post /quod Petrus venit

1. transpozicija u nominalni dio
2. transpozicija u adverbijalnu dopunu

Drugi veznik (*quod*) vrši prvu, osnovnu transpoziciju, dok prvi veznik (*post*) vrši sekundarnu, daljnju transpoziciju (Tekavčić 1970, 143). Iako je većina složenih veznika nastala kasnije neovisno, postoji grupa panromanskih lokucija, koje su potvrđene i u kasnolatinskim tekstovima, a u čijem je nastanku sudjelovao i rumunjski. Jedna od takvih lokucija je *post/depost quod*, a čiji je odraz u rumunjskome *după ce* (talijanski *dopo che*, francuski *depuis que*, španjolski *despues que*, portugalski *depois que*) (Tekavčić 1970, 143). Postoje neki složeni latinski veznici kojih nema u rumunjskome, kao *pro/per quod* koje u talijanskome daje *perché*, u španjolskome *porque*, portugalskome *para que* (Tekavčić 1970, 142). U rumunjskome se očuvao *per* (*pre, pe*) kao oznaka akuzativa (Rosetti 1986, 165).

²² *Que* se koristi u francuskome, okcitanskome, katalonskome, španjolskome, galješkome i portugalskome; *che* u surselvanskome, furlanskome i talijanskome; *cha* u engadinskome, a *chi/ki* u sardskome (Varga 2016, 428).

5.5. Indirektni govor u rumunjskome – specifičnosti

Neupravni govor u romanskim jezicima, a time i rumunjskome, prošao je kroz neke morfosintaktičke promjene od kojih je najvažnija ograničavanje ili potpuno uklanjanje infinitiva.

Romanski jezici iza *verba affectuum* i *verba voluntatis* ne dozvoljavaju upotrebu infinitivnih konstrukcija, osim kada se subjekt glavnog glagola podudara sa subjektom glagola iz zavisne objektne rečenice. Međutim, u rumunjskome upotreba infinitiva nije dozvoljena niti u tome slučaju (Varvaroi 2011:106).

Varvaroi navodi primjere koji svi znače ‘Želim da si zdrav’, no samo latinski u tome kontekstu koristi konstrukciju s infinitivom (Varvaroi 2011, 106):

lat. *Te salvum esse cupio.* (inf.)

rum. *Doresc (ca tu) să fi sănătos.* (konj.)

šp. *Quiero que seas sano.* (konj.)

fr. *Je veux que tu sois sain.* (konj.)

Rumunjski je u potpunosti izgubio korištenje infinitiva u indirektnom govoru, a jedine situacije u kojima je dopuštena upotreba infinitiva su uz *verba dicendi* u negativnom značenju, ili u situacijama kad je glagol govorenja iz glavne rečenice negiran prilogom. No takvi se primjeri javljaju samo u književnom ili vrlo formalnom jeziku, koje Varvaroi naziva ‘pompoznima’ (Varvaroi 2011, 107): *Biserica greco-catolică nu pretinde a-și atribui în întregime actul deșeptării naționale și culturale a poporului român, în zorii epocii moderne* (‘Grko-katolička crkva ne pretvara se da si može u cijelosti pripisati čin nacionalnog i kulturnog buđenja rumunjskog naroda, u zoru modernog doba’).

Moguće objašnjenje za izostanak infinitiva te preferiranje konjunktivnih konstrukcija može se naći u utjecaju balkanskog jezičnog saveza na rumunjsku sintaksu. Zamjena infinitiva konjunktivnim rečenicama odvijala se postepeno, od 16. stoljeća nadalje pod utjecajem govornog jezika (Rosetti 1986, 164).

U rumunjskome gerundiv može zamijeniti infinitiv uz *verba percipiendi*: *Ursul a scos un urlet teribil, de moarte, apoi l-am auzit venind spre noi.* (‘Medvjed je ispustio strašan samrtni urlik, potom sam ga čuo kako ide prema nama’). Međutim, ponekad u sličnim, no negativnim kontekstima može se javiti i konjunktiv, koji je preuzeo funkcije infinitiva: *La noi în zonă n-am auzit de intoxicații cu ciuperci și nici n-am auzit să fi plecat cineva nemulțumit de ce i s-a pus în Bucovina pe masă», ne-a spus una dintre bucătăresele din zonă* (‘Kod nas u zoni nisam čula za trovanje gljivama, a nisam čula ni da je tko otišao nezadovoljan onime što su mu u Bukovini stavili na stol’). Iza *verba dicendi* u standardnom rumunjskom može doći samo gerundiv (Varvaroi 2011, 107): *Atunci plec, mi-a spus plângând* (Onda odlazim, rekao mi je plačuci’).

Kod većine romanskih jezika u indirektnom govoru obavezna je izmjena načina radi izražavanja temporalnih odnosa anteriornosti ili posteriornosti (Varvaroi 2013, 107-108). Posebnost je rumunjske sintakse i izostanak slaganja vremena, odnosno manjak pomaka na vremenskoj osi, karakteristika koju dijeli s engadinskim i surselvanskim idiomima (Varga 2016, 433). Manjak pomaka na vremenskoj osi vidljiv je u sljedećem primjeru iz Lukina evanđelja (Lk 23, 6):

LATINSKI	Pilatus autem audiens Galilæam, interrogavit <i>si homo Galilæus esset</i> . (<i>Biblia Sacra Vulgata</i> 2020 : Lk 23,6)
RUMUNJSKI	Iar când Pilat a auzit aceasta, a întrebat <i>dacă omul este galileean</i> . (<i>Noul Testament</i> 1995 : Lk 23,6)
HRVATSKI	Kad to Pilat ču, upita <i>je li taj čovjek Galilejac</i> . (<i>Biblija</i> 1993 : Lk 23,6)

Varvaroi napominje da se u rumunjskome točno tumačenja poretka radnji vrši isključivo tumačenjem konteksta neke radnje (Varvaroi 2013:108-109).

5.6. Rumunjski subordinatori u neupravnome govoru

Rumunjski, kao i većina ostalih romanskih idioma, koristi jednostavne i složene subordinatore. Većina rumunjskih povijesnih gramatika u njih ubraja *să*, *ca*, *că* i *de*, kao i složene subordinatore (*ca să*), stoga će upravo ti subordinatori biti prikazani.²³

Să je nastalo od latinskoga kondicionalnoga veznika *si* („ako”), a fonološki razvoj je glasio *si>se>să*. Iako je izvorno kondicionalnog porijekla, latinsko *si* moglo je imati (među ostalima) i temporalnu, iterativnu i interogativnu funkciju. I u starorumunjskome je osim kondicionalne moglo imati i interogativnu funkciju koja je kasnija napuštena (Sala, Ionescu-Ruxăndoiu (eds.) 2018, 466-467). U 16. stoljeću subordinator *se* (*să*) u hipotetskim situacijama biva zamijenjen s *de*, da bi *de* kasnije bio zamijenjen s *dacă* (starije *deacă* nastalo od *de* + *că*, a potom je nastalo od kasnolatinske lokucije *de quod*).²⁴ Međutim, rumunjsko *să* karakteristike kondicionala izgubilo je još u 17. stoljeću. Naime, od 17. stoljeća nadalje taj je marker doživio semantičku eroziju kojom u potpunosti postaje marker konjunktiva (Bîlbîie, Mardale 2015, 2–4). Ovakvo semantičko slabljenje latinskog veznika *si* usklađeno je s općim romanskim slabljenjem njegove hipotetičke vrijednosti (Varga 2016, 428).

Rumunjski pokazuje par specifičnih uzusa vezano za upotrebu subordinatora u neupravnome govoru. Upravo je korištenje veznika *să* kao subordinatora zavisnih poticajnih i optativnih rečenica jedna od takvih posebnosti, jer drugi romanski jezici u takvoj situaciji koriste opći romanski veznik *que/che* (Varga 2016, 431). Ta je posebnost vidljiva na primjeru iz Vulgate, kao i na prijevodima iz talijanskoga i rumunjskoga (Lk 23, 23):

LATINSKI	... at illi instabant vocibus magnis postulantes ut crucifigeretur et invalescebant voces eorum... (<i>Biblia Sacra Vulgata</i> 2020 : Lk 23,23)
TALIJANSKI	Essi però insistevano a gran voce, chiedendo <i>che venisse crocifisso</i> ; e le loro grida crescevano. (<i>La Bibbia</i> 1998 : Lk 23,23)

²³ *Istoria limbii române* iz 1978. navodi i sljedeće subordinatore: *cum*, *până*, dok u jednostavne subordinatore ne ubraja *ca* (Dimitrescu et al (ed.) 1978, 363-367).

²⁴ U 16. stoljeću u nekim južnodunavskim dijalektima postojala je i mogućnost korištenja indikativa iza *să* (*se*): *Și încă să nu va fi credința noao...* (“I opet ako ne bi bila nova vjera...”). Ta je mogućnost nestala nakon 16. stoljeća (Dimitrescu et al (ed.) 1978, 365).

RUMUNJSKI	Dar ei strigau în gura mare și cereau de zor să fie răstignit. Și strigătele lor și ale preoților celor mai de seamă au biruit. (<i>Noul Testament</i> 1995 : Lk 23, 23)
HRVATSKI	Ali su oni svejedno vikali i tražili <i>da se razapne</i> . Vika im bivala sve jača. (<i>Biblija</i> 1993 : Lk 23, 23)

Nadalje, u slučaju totalne interogacije, većina romanskih idioma koristi subordinatore nastale od latinskoga *si* u značenju „ako” (*si* u francuskome, katalonskome, španjolskome i sardskome, *se* u okcitanskome, galješkome, portugalskome, furlanskome i talijanskome, *scha* u engadinskom, a *sche* u surselvanskome). Međutim, rumunjski koristi subordinator *dacă* u značenju „je li” (Varga 2016, 430). Takva upotreba subordinatora vidljiva je na primjeru iz rumunjske Biblije, (Lk, 23, 6). Tekst iz Vulgate glasi:

LATINSKI	Pilatus autem audiens Galilæam, interrogavit <i>si homo Galilæus esset</i> . (<i>Biblia Sacra Vulgata</i> 2020 : Lk 23,6)
RUMUNJSKI	Iar când Pilat a auzit aceasta, a întrebat <i>dacă omul este galileean</i> . (<i>Noul Testament</i> 1995 : Lk 23,6)
HRVATSKI	Kad to Pilat ču, upta <i>je li taj čovjek Galilejac</i> . (<i>Biblija</i> 1993 : Lk 23,6)

Subordinator *ca* s posljedičnom vrijednosti je nastao od latinskog *qu(i)a*, dok je *ca* s modalnom vrijednosti nastao od latinskog *quam*, te ima komparativnu vrijednost (Sala, Ionescu-Ruxăndoiu 2018, 466). *Ca* s komparativnom vrijednosti nastavlja latinski model: latinsko *quam* uz *ut* također je imalo komparativnu funkciju (Rosetti (ed.) 1969, 290). *Ca* se može koristiti i u složenim subordinatorima kao što je *ca să* s finalnom vrijednošću. Još od vremena starorumunjskoga lokucija *ca să* je moglo zamjenjivati jednostavno *să*. U starorumunjskome je postojalo još složenih subordinatora s istim značenjem koje su s vremenom nestale iz upotrebe (kao *cum că* „da”, *precum că* „da”) (Dindelegan 2016, 463). Pojava složenih veznika je panromanska, s jedne strane posljedica je želje za povećanjem „fonetskog tijela”, a s druge želje za većom preciznošću i izražajnošću (Tekavčić 1970, 146).

Că je subordinator naslijeđen iz latinskog *quod* koje se sačuvalo u istočnoromanskom području, s posebno naglašenom upotrebom u dunavskoj regiji, a nauštrb subordinatora *quia* (Sala, Ionescu-Ruxăndoiu (eds.) 2018, 467). I ostali rumunjski povijesni dijalekti čuvaju *quod*: meglenorumunjski *co*, istrorumunjski *ke* (Densusianu 1961, 126). Osim rumunjskog, moguće je da je i dalmatski čuvao latinsko *quod* (Rosetti (ed.) 1969, 290). Rumunjsko *că* predstavlja nastavak funkcija latinskog *quod* iz kasnolatinskog razdoblja, te je „gotovo univerzalni veznik” (*conjunctie cvasiuniversală*). Vršiti mnogostruke funkcije kod uvođenja raznih vrsta odnosnih rečenica (predikatnu, subjektu, atributivnu, uzročnu, posljedičnu, dopusnu, i tako dalje). Proširenje subordinatorskih uloga koje obavlja *că* je proces koji se trajno nastavlja. *Că* je ujedno najčešće korišten veznik u svim registrima (Dimitrescu et al. (ed.) 1978, 363-364).

Rumunjske povijesne gramatike također navode prijedlog *de* (latinski *de*) kao subordinatora koji ima dvostruku funkciju na sintaktičkoj razini: funkciju koordinativnog veznika (s kopulativnom, finalnom, posljedičnim i atributivnom vrijednošću) i subordinatora (Sala, Ionescu-Ruxăndoiu (eds.) 2018, 467). Drugim riječima, u nekim se situacijama ponaša kao kopulativni veznik, a u drugima kao finalni, posljedični ili kondicionalni subordinator (Rosetti (ed.) 1969, 293).